

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció tézisei

Bernáth László

Morális felelősség, érdem és kontroll –

A morális felelősség metafizikája

Filozófiatudományi Doktori Iskola

Dr. Boros Gábor, DSc, Filozófiatudományi Doktori Iskola vezetője

Analitikus Filozófiai Program

Dr. habil. Zvolenszky Zsófia, PhD, Analitikus Filozófiai Program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Dr. E. Szabó László, DSc

Dr. Huoranszki Ferenc, DSc

Dr. Réz Anna, PhD

Dr. habil. Szalai Judit, PhD

Dr. habil. Lautner Péter, PhD

Dr. Márton Miklós, PhD

Dr. habil. Schmal Dániel, PhD

Témavezető:

Dr. habil. Tózsér János, PhD

Budapest, 2016

Tézisek

Morális felelősség, érdem és kontroll – A morális felelősség metafizikája

Doktori disszertáció

Bernáth László

2016

Doktori disszertációm célja amellet érvelni, hogy a morális felelősség összeegyeztethetetlen a determinizmussal, valamint felvázolni a morális felelősség metafizikájának alapvonalait. Azt az álláspontot képviselem, hogy csak akkor létezik morális felelősség, ha a cselekvő a tulajdonságainak összességétől megkülönböztethető szubsztancia. Továbbá a cselekvőnek vannak olyan döntései, amelyek során a szituáció, a természeti törvények és a cselekvő tulajdonságai csak a döntési alternatívákat rajzolják ki, de a cselekvő mint a tulajdonságaitól megkülönböztethető szubsztancia maga határozza meg, melyik döntési alternatíva valósuljon meg. Mindezt úgy, hogy előzetesen nem rendelhetünk metafizikailag robusztus előzetes valószínűségeket ahhoz, hogy a cselekvő mint szubsztancia hogyan fogja használni a döntés során speciális oksági erejét.

Az első fejezet első felében a normatív kompatibilizmus különböző válfajait igyekszem cáfolni gondolatkísérletek és etikai példák segítségével (1.2.). Normatív kompatibilizmusnak azokat az irányzatokat nevezem, amelyek szerint a determinizmus és a morális felelősség összeegyeztethető egymással, mivel bárki hibáztatható bármiért, ha a hibáztatás hasznos (1.2.1.), szerződéselméleti alapon elfogadható (1.2.2.), illetve igazságos (1.2.3.).

Ezeknek elméleteknek a kritikája után, a fejezet második felében, az érdem fogalmának elemzésén keresztül bemutatom a morális felelősség érdemelméletét. E megközelítés szerint akkor és csak akkor lehetünk valamiért morálisan felelősek, ha – amennyiben a szóban forgó cselekedet, mulasztás vagy tulajdonság morálisan jó vagy rossz – *megérdemelnék* érte a morális hibáztatást vagy büntetést (1.3.). Amellett, hogy úgy gondolom, az érdem fogalmának elemzése (1.3.1–1.3.2) eddig kevesebb figyelmet kapott, mint azt a morális felelősséggel kapcsolatos problémák szerkezete indokoltá tenné, azért is tartom fontosnak ezt az elemzést, mert az inkompatibilizmus etikai igazolásának alapját a morális felelősség érdemelmélete adja.

Az első fejezet lezárásaként, miután a morális felelősség érdemelméletének alapvonásait bemutatom (1.3.3.), válaszolok arra a legerősebb ellenérvre, amelyet a morális felelősség érdemelmélete ellen felhoztak (1.4.). Az érv szerint a morális felelősség érdemelméletéből az következik, hogy a vétkest jó dolog hibáztatni vagy büntetni, ami pedig – így az érv – elfogadhatatlan. Igyekszem megmutatni, hogy mi is következik pontosan a morális felelősség érdemelméletéből, valamint, hogy ez a következmény egyáltalán nem elfogadhatatlan. Végül bemutatok két érvet amellet, hogy miért érdemes a morális felelősségnek ezt az elméletét választani (1.5.). Egyrészt a morális felelősség érdemelmélete jól illeszkedik a morális hibáztatás és dicséret sajátosságaihoz (1.5.1.), másrészt magyarázatot nyújt a morális felelősséget vizsgáló filozófiai diskurzusok néhány alapvető vonására (1.5.2.).

A második fejezetben azokat a kompatibilista elméleteket cáfolom, amelyeket lehet a morális felelősség olyan érdemalapú elméleteiként értelmezni, mint amelyek azt állítják, hogy tulajdonságok viseléséért akkor is megérdemelhetjük a morális hibáztatást vagy dicséretet, ha nem tehetünk róluk. Ide sorolhatjuk a strawsoniánus naturalista elméletek mellett az egyutas kompatibilizmus különböző változatait is. Előbbi azt állítja, hogy a jelenlegi morális gyakorlat igazolja önmagát, és *ezért* akkor is megérdemelhetjük a hibáztatást valamely tulajdonság birtoklásáért, ha a szó szoros értelmében nem tehetünk róla – hiszen a hétköznapi gyakorlattal összefér az, hogy anélkül hibáztatunk, hogy érdekelne bennünket a szóban forgó cselekedet vagy tulajdonság oka. Utóbbi elméletek szerint a morális felelősség éppen azért összeegyeztethető a determinizmussal, mert bizonyos tulajdonságokért és a velük megfelelő viszonyban álló cselekedetekért akkor is morálisan felelősek lehetünk, ha a szó szoros értelmében nem tehetünk a felelősség végső forrásaként szolgáló tulajdonságokról, például a jellemvonásokról.

A naturalista megközelítéssel szemben a fő ellenvetésem az, hogy a morális felelősség esetében implauzibilis erkölcsi relativizmushoz vezet (2.2.). Ugyanis az egyes kultúrkörök morális hibáztatással kapcsolatos gyakorlata nagymértékben eltér egymástól. Ha viszont következetesen végigvisszük azt a gondolatot, hogy a morális gyakorlat alapjai kritizálhatatlanok, mivel önmagukat igazolják, akkor abból az következne, hogy minden egyes morális hibáztatással összefüggő morális gyakorlat egyformán igazolt. Ám ebből az következne, hogy az egyes morális közösségek gyakorlatától függene, hogy valaki felelős-e valamely tettéért vagy sem. Ez pedig elfogadhatatlannak tűnik.

A morális felelősség naturalista elméletei után bemutatom az egyutas kompatibilizmus elméleteit úgymint a morális felelősség érdemelméletének tulajdonságalapú változatait (2.3.). Amellet érvelek, hogy bár úgy látszik, ezen elméletek tagadhatatlan

előnye, hogy könnyen magyarázzák, miért vagyunk oly sok különféle dologért felelősek (érzelmeink, mulasztások, hitek, vágyak stb.), ez az előny illuzórikus, mivel – a látszat ellenére – a felkínált magyarázat nem jól illeszkedik alapvető etikai meggyőződéseinkhez és gyakorlatunkhoz (2.4.).

Következő lépésben két gondolatmenetet vázolok fel az egyutas kompatibilizmus ellen (2.5.). Az izoláció-érv célja annak megmutatása, hogy mennyire implauzibilis az, hogy a cselekvők jellemvonásaikért és az azokból fakadó tettekért attól függetlenül felelősek lehetnek, hogy milyen előzményei vannak a kérdéses jellemvonásoknak (2.5.2.). A második ellenérv a morális hibáztatás elemzéséből indul ki (2.5.3.). Eszerint, mivel a morális hibáztatás magában foglalja azt a gondolatot, hogy a másik tehet arról, amiért hibáztatják, ezért a morális hibáztatás csak akkor lehet megérdemelt, ha a hibáztatott tényleg tehet arról, amiért hibáztatják. Ennélfogva az egyutas kompatibilizmus elhibázott, hiszen nem zárja ki, hogy a cselekvők olyan tulajdonságok birtoklásáért is morálisan hibáztathatóak legyenek, amely tulajdonságokról nem tehetnek. E fejezet mellett, hogy a kompatibilizmus két fontos változata ellen érvel, azért is fontos a gondolatmenet szempontjából, mert a morális hibáztatás elemzésén keresztül világossá teszi, hogy miért is van igazuk az inkompatibilistáknak abban, hogy magas szintű kontrollal kell rendelkezünk afelett, amiért hibáztatnak minket. Ha csak amiatt lehetünk hibáztathatóak, amiről tehetünk, s csak arról tehetünk, amit magas szinten kontrollálunk, akkor csak azért lehetünk hibáztathatóak, amit magas szinten kontrollálunk (2.6.).

A harmadik fejezetben már közvetlenül a disszertáció két fő tézise mellett érvelek. Az első: ha a természeti törvényeknek egy plauzibilis értelmezését fogadjuk el, akkor a determinisztikus természeti törvények összeegyeztethetetlenek a morális felelősséggel. A második: csakis akkor magyarázhatjuk, hogyan lehetséges a morális felelősséghez szükséges fokozott kontroll, ha feltesszük, hogy a cselekvők olyan szubsztanciák, akiknek az oksági erejük nem egészen visszavezethető tulajdonságaik összességére, és képesek úgy kontrollálni eme oksági erő használatát, hogy nem rendelhetünk a lehetséges alternatívákhoz metafizikailag robusztus előzetes valószínűségeket.

Abból indulok ki, hogy csakis azért lehetséges, hogy bárki bármiről is tehesen, és így bármiért is morális felelősséget viseljen, ha magas fokú kontrollal rendelkezik afelett, amiért felelős (3.1.). Ezért a morális felelősség problémájának az a kulcsa, ha megértjük a kontroll fogalmát, valamint, hogy mit jelent az, hogy valaki valami felett olyan fokozott kontrollal rendelkezik, ami elegendő a morális felelősséghez. Ennek megfelelően először is a kontroll fogalmát elemzem (3.2.). A kontroll elemzése során két, egymással szorosan összefüggő

megállapítás mellett érvelek. Az egyik, hogy a kontroll hatóképesség-elmélete a legjobb kontrollélmélet (3.2.1–3.2.5.). Eszerint a kontrollviszony mindig arra épül rá, hogy a kontrolláló hogyan képes hatni a kontrolláltra. A másik, hogy csakis az magyarázhatja, az emberek miért rendelkeznek nagyobb kontrollal tetteik felett, mint például a gépek bármilyen folyamat felett, hogy az emberek képesek kontrollálni, hogy az adott körülmények között melyik, a természeti törvények által nyitva hagyott lehetséges hatásmechanizmust indítják el (3.2.6–3.2.7.). Ez a *végző és közvetlen* kontroll afelett, hogy milyen hatásmechanizmust indít el a cselekvő, a morális felelősséghez szükséges fokozott kontroll kulcsa. A kontroll fogalmának elemzése után tisztázom, hogy a végző közvetlen kontroll pontosan mennyiben is feltétele a fokozott kontrollnak és a morális felelősségnek (3.3.)

A kontrollfogalom vizsgálatának tanulságait levonva felvázolom azon szabad döntések metafizikáját, amely döntések a morális felelősség végző forrásai (3.4.). Amellett érvelek, hogy csakis akkor érthetjük meg, hogy miben különböznek a szabad döntések és a véletlenszerű események, ha feltételezzük, hogy a cselekvő egy szubsztancia, aki előtt a szabad döntések során több alternatíva nyitott azzal kapcsolatban, hogy saját, semmi egyébbe vissza nem vezethető oksági erejével melyik lehetséges hatásmechanizmust indítsa el. Az elmélet alapvonalainak tisztázása után (3.4.1.) érvelek amellett, hogy az előzetes valószínűségek és a végző közvetlen kontroll kizárják egymást (3.4.2.), továbbá az előzetes valószínűségek hiányát csakis az ágens-okozás metafizikája tudja magyarázni, amely szerint a szabad cselekvők mint szubsztanciák okozzák azt, hogyan döntenek. Azaz az sem jelent megoldást, ha az állítjuk, hogy a szabad döntéseknek nincs egyáltalán semmilyen oka, mert így nem tudjuk magyarázni, hogy miben különböznek az ok nélküli véletlenszerű eseményektől; sem az, ha azt állítjuk, hogy a szabad döntések okai események, mert így a véletlenszerűen alakuló folyamatoktól nem tudjuk elkülöníteni a szabad döntéseket.

A döntés metafizikájának kifejtése után visszatérek a determinizmus és a morális felelősség összeegyeztethetőségével kapcsolatos problémára. Alapul véve a korábbi elemzések azon eredményét, amely szerint a morális felelősség lehetetlen a végző közvetlen kontroll nélkül, amellett érvelek, hogy sem a kétutas kompatibilizmus (3.5.1.), sem a szemi-kompatibilizmus (3.5.2.) nem képes magyarázni a morális felelősséget. Bár a kétutas kompatibilizmus elfogadja, hogy az alternatív lehetőségek végző soron szükséges feltételei a morális felelősségnek, nem tudja megmagyarázni, hogy a *végző fokozott kontroll* hogyan volna összeegyeztethető a determinizmussal. Ha a végző közvetlen kontrollhoz az is hozzá tartozik, hogy a cselekvőnek az adott körülmények között a meglévő természeti törvények és múlt mellett kellene képesnek lennie egynél több alternatív hatásmechanizmus elindítására,

akkor a determinisztikus természeti törvények éppen azért zárják ki ezt a fajta kontrollt, mert minden cselekvő számára minden egyes szituációban csupán egyetlen hatásmechanizmus elindítását engedélyezik – feltéve, hogy a cselekvők nem képesek megszegni a természeti törvényeket.

A szemi-kompatibilizmus ugyan nem szembesül ezzel a problémával, mivel állítása szerint sem a szabad akarat, sem az alternatív lehetőségek, sem a végső közvetlen kontroll nem szükséges feltétele a morális felelősségnek, ám nem képes magyarázni, hogy az emberek miért rendelkeznek olyan fokozott kontrollal, amely számot ad arról, hogy az emberek miért felelősek bármiért is, szemben például a gépekkel. A probléma az, hogy bár a szemi-kompatibilizmusnak igaza van abban, hogy az emberek és a gépek közti fontos különbség az, hogy a gépekkel szemben az emberek nemcsak fizikai állapotokra, hanem indokokra is érzékenyek a döntéseik folyamán, de ez a különbség csak arra képes magyarázatot nyújtani, hogy az emberek miért képesek több típusú eseményt kontrollálni, mint a gépek, nem pedig arra, hogy miért képesek az emberek a tetteiket jobban kontrollálni, mint a gépek a külső hatásokra adott reakcióikat.

Az utolsó szakaszban az eszköz-érv segítségével foglalom össze azt a kompatibilizmus ellen irányuló gondolatmenetet, amely végig vonul az egész disszertáción (3.5.3.). Ebben a megfogalmazásban a determinizmus azért lehetetleníti el a morális felelősséget, mert csakis „mechanisztikus” reakciókat engedélyez a természetben. Ez azt jelenti, hogy ha a természeti törvények determinisztikusak, akkor minden egyes létező minden egyes stimulus hatására csupán egyféleképpen képes reagálni az adott szituációban. Ennek következtében minden létező ugyanolyan mértékben kontrollálja, hogy milyen hatásmechanizmust fejt ki egy adott stimulus hatására a meglévő körülmények között. Ha pedig minden létező ugyanannyira kontrollálja a reakcióit, akkor mi emberek is éppen annyira kontrolláljuk reakcióinkat, mint kedvenc eszközeink, amelyek éppen azért olyannyira megbízhatóak, mert tudjuk, hogy attól függően, hogy milyen hatás éri őket az adott szituációban, mindig csak egyetlen, jól meghatározott módon képesek viselkedni. Ám ha nem vagyunk képesek jobban kontrollálni a reakcióinkat, mint az eszközeink, akkor ugyanúgy nem vagyunk felelősek a reakcióinkért, mint azok az eszközök, amelyeket használunk.